الطاف حسين جوکيو

سنڌي ٻوليءَ ۾ وسرڳن (Aspirates) جي حقيقت

1853ع ۾ سنڌي ٻوليءَ لاءِ جيڪا رسم الخط جوڙي وئي، تنهن جو گهڻو مدار ابوالحسن ٺٽويءَ جي جوڙيل آئيويٽا ۽ پراڻن ڪاتبن جي جوڙيل اکرن تي هو. موجوده عربي- سنڌي آئيويٽا جنهن کي ايلس جي نالي سان ياد ڪيو وڃي ٿو سا دراصل هڪ-اڌ اکر (خاص طور 'ٿ') جي سڌاري سان مشن هائوس جي هارون لوهار جي ترتيبيل آهي؛ هن آئيويٽا ۾ وسرڳن (ٿ، ڀ، ک، گهه، جهه، ڇ، ڦ، ٿ، ڌ، ڍ) جو ڪل تعداد ڏهه (10) آهي.

جولاءِ 1853ع ۾ 'ايلس واري ڪميٽيءَ' طرفان مقرر ڪيل آئيويٽا ۾ چند اکرن جي شڪل جي ردو بدل بعد موجوده پٽي جيڪا مذڪوره 'ايلس واري پٽي' ڪوٺي وئي، سا 1854ع ۾ ٻهريون دفعو مشن هائوس جي ڪنهن هارون لوهار جي طرفان چارٽ ذريعي عام ڪئي وئي هئي. جنهن سبب موجوده آئيويٽا کي ايلس ٻه پنهنجي رپورٽ ۾ سڌاريل سنواريل (revised) ڪوٺيو جنهن کي ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب غلط فهميءَ سبب ان کان اڳين عالمن جي ترتيب ڏنل ڄاڻائي ايلس واري پٽيءَ کي سڌاريل سنواريل ڄاڻائي ايلس جي رپورٽ وارن لفظن کي حوالي طور ڄاڻايو آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب ان تحقيق موجب خيال ڏيکاريندي لکي ٿو ته " هن کان اڳ اڪثر ائين پئي سمجهيو ويو آهي ته موجوده سنڌي الف- بي نئين سر ناهي ڪانه ويئي پر اڳ هلندڙ الف-بي تي نظر ثاني ڪري ان کي ڪن ترميمن

۽ اضافن سان رائج ڪيو ويو....... ڪمشنر فريئر اهڙيءَ طرح ترتيب ڏنل الف-بي کي 'نئين سر' ايجاد ڪيل الف- بي بدران صحيح طور تي 'نظر ثاني ڪيل' الف- بي (the alphabet revised) سڏيو آهي." (1)

ان آئيوڊنا کي سرڪاري طور درسي توڙي انتظامي ادارن ۾ عام ڪيو ويو. چند عالم ان ترتيبيل آئيوڊنا سان سهمت نه ٿيندي پنهنجي رنگ ڍنگ جون آئيوڊنائون جوڙيون. 1858ع کان اڳ خليفي گل محمد گل 55 اکرن تي مشتمل هڪ آئيوڊنا جوڙي، جيڪا هن پنهنجي ڪتاب 'ديوان گل' ۾ ڪم آندي. هن ۾ وسرڳن جو تعداد ڪل تيرهن (13) ڄاڻايل آهي، جن ۾ هاڻوڪي آئيوڊنا جي نسبت تي (3) وسرڳ (ڙهه، نهه، لهه) وڌيڪ جڏهن ته عام استعمال ٿيندڙ 'مهه ۽ ٺهه' ڄاڻائي ڪونه سگهيو. (2)

ان بعد ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ 1854ع بعد پنهنجي عربي -سنڌي آئيوڊنا ترتيب ڏني. جيڪا هن پوءِ 1866ع ۾ ليپسيا جرمنيءَ مان 'شاهه جي رسالو' جي ڇپائيءَ ۾ ڪم آندي. وسرڳن جي اکر/ شڪل لاءِ هن مستشرق عالم گهڻو تڻو ان وقت جي رائج هندستاني (اردو دکني) رسم الخط، مخدوم ابوالحسن ۽ خليفي گل جي بيهاريل آئيوڊنا جي پوئواري ڪندي هر وسرڳي اکر ۾ جنسي 'هه' جو اضافو ڪيو. جيئن: 'ٻهه = ڀ، تهه = ٿ، ٽهه = ٺ، ڇهه = ڇ، ڊهه = ڍ، ڏهه = ڌ، ڀهه = ڦ، کهه = ک.' جنهنجو مقصد برصغير ۾ ساڳين اکرن جي صورت ڪم آڻڻ هو. پر جيئن ته اهي اکر سنڌي ٻوليءَ جي مزاج مطابق نه هجڻ ۽ لفظن ۾ مونجهارا پيدا ٿيڻ جي امڪان سبب ان وقت جي اختياريءَ وارن پاران ڊاڪٽر ٽرمپ جي آئيوڊنا کي تقويت ڪانه ملي. (3)

ان بعد 1920ع ڌاري مرزا قليچ بيگ مرحوم پڻ ايلس واري پٽيءَ/ آئيوڊنا جي ورڇ ۽ ترتيب تي تنقيد ڪندي ديوناگري طرز تي مخرج موجب پنهنجي ترتيب بيهاري. تنهن ۾ پڻ مرزا صاحب وسرڳن جي صورتخطيءَ بابت موجوده عربي- سنڌي رسم الخط تي تنقيد ڪندي لکي ٿو ته: "اردو ٻوليءَ ۾ به عربي رسم الخط ڪم آيل آهي مگر انهيءَ ۾ وري به ڪو اصول ڪم آيل آهي. جن اکرن ۾ 'هي' جو آواز لڪل آهي، تنهن جي پٺيان 'هه' جو اکر لکندا آهن: پر سنڌي الف- بي ۾ ڪن اکرن ۾ 'هه' وڌي اٿن. ڪن ۾

نـا تنهن ڪري ڇئبو تـ ٺهرايل الفـ بي عيبدار آهي. مثلاً سنڌي اکرن مان هيٺيان 'هي' سان گڏيل آهن. جي لکڻ بـ 'هي' سان گهرجن: يا تـ وري هر هڪ لاءِ ڌار صورت ٺهرائڻ کپندي هئي. 'هي' سان گڏ لکيل اکر فقط هي آهن: 'گهـ'،'جهـ'. انهن وانگي 'پ'-'ٻهـ' هئڻ گهرجي، 'ٽ'- 'تهـ' هئڻ گهرجي. 'ٿ' -'ٺهـ'،'ڦ'-'پهـ'،'ڃ'- 'ڇهـ'،'ڌ'- 'دهـ'،'ڍ'-'ڊهـ' ۽ 'ک'- 'ڪهـ'. جڏهن سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي لفظ آهن، جن ۾ 'هي' آواز سان گڏيل اکر آهن. جي 'هي' سان لکڻ ۾ ٿا اچن. تڏهن الفـ-بي ۾ ائين ڪرڻ گهربو هو. جيئن: 'ڪالهـ'،'ڳالهـ'،'ملهـ' وغيره. جن ۾ لام سان گڏ 'هي' جو آواز آهي. 'مڙهـ'،'ڪڙهـ'،'وڙهڻ'، وغيره جن ۾ 'ڙي' سان گڏ 'هـ' جو آواز ٿو اچي. 'سنهون'،'اونهون'،'ٻانهون' وغيره. جن ۾ نون سان گڏ 'هي' جو آواز ٿو اچي. (4).

ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي پڻ مرزا قليچ بيگ جيان مخرجي ترتيب ٻيهاربندي هيٺين راءِ ڏني تـ: "پروفيسر علي نواز جتوئيءَ 'علم اللسان ۽ سنڌي زبان' ۾ ڊاڪٽر غلام علي الانا 'سنڌي صوتيات' ۾ / مهـ. نهـ. ڙهـ. لهـ. ٺهـ/ کي وينجن صوتين جي چارٽ ۾ ڏيکاريون آهي. اهي حقيقت ۾ ٻن صوتين جو ميل (Conjunct consonants) آهن." (5)

ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي جو خيال آهي تـ / مهـ. نهـ. ڙهـ. لهـ. ٺهـ/ مان هر هڪ مفرد صوتيو نـ بلڪ مرڪب صوتيو يعني ٻن صوتين جو ميل آهي. حالانڪ اهڙن وسرڳ صوتين جو تصور هندي زبانن ۾ پڻ آهي، ان کان علاوه اها ڳالهـ بين الاقوامي طور تي پڻ طئي شده آهي تـ اهي مرڪب نـ پر مفرد صوتيا آهن. اهڙو اظهار ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي پنهنجي مقالي "ديوان گل ۽ خليفو گل محمد هالائيءَ" ۾ ڪري ٿو تـ "علم لسان جي قديم ماهرن جو خيال هو تـ هائيہ اصوات ۽ علامات مثلاً: ک. گهـ وغيره حقيقت ۾ مرڪب ۽ مخلوط آواز آهن. پر ويجهڙائيءَ واري دور ۾ ڪن لسانيات جي ماهرن جو خيال آهي تـ انهن ۾ "هـ" اهڙيءَ طرح ملي وڃي ٿي جو سڄو آواز هڪ ئي شڪل ۾ جهٽڪي ۾ ادا ٿئي ٿو انهيءَ ڪري هي مفرد آواز آهن ۽ لسانياتي اعتبار کان انهن کي هڪ مستقل صوتيي جي حيثيت

حاصل آهي. انهيءَ مسئلي کي پهريائين صوتياتي علمن جي بين الاقوامي ڪانفرنس منعقده لندن 1925ع ۾ انهيءَ نموني پيش ڪيو ويو. ان کان پوءِ ڪيترن ئي عالمن ان جي فائدي ۾ وقت بوقت پئي لکيو آهي. هينئر جديد علم لسان جي نقطہ نظر کان ٿ، ڀ، ک، گھ، جھ، ڦ، ٺ، ڌ، ڍ، مھ، نھ، لھ، ٹھ، ڙھ مفرد وسرڳ وينجن آهن. ت، ب، ڪ گ، ج، پ، ٿ، د، ڊ، م، ن، ل، ڻ ۽ ڙ انهن آوازن جا اوسرڳ آهن." (6) (هن حوالي ۾ ميمڻ صاحب "ڇ" وسرڳ ڄاڻائي نہ سگهيو آهي، جنهن جو "چ" اوسرڳ آهي.)

اسان جي گل مرحوم جيڪا آئيوپٿا تيار ڪئي آهي، ان مان معلوم ٿيندو تہ: ڀ، ٿ، جھ، ڌ، ک ۽ گھ وغيره کانسواءِ ڙھ، لھ، مھ، ٹھ، ۽ نھ لاءِ بہ جدا حرف مقرر ڪيا آهن. ان مان ظاهر آهي تہ هن صوتي نقطہ نظر کان. "هائيہ اصوات" يعني وسرڳ وينجن کي مفرد آواز مڃيو ٿي." (7)

1853ع واري ترتيب کي اکر جي ٺپڪن ۽ هم شڪليءَ واري 1935ع واري ترتيب سان مٽايو ويو. ان بعد 1960ع ۾ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب 'جامع لغات سنڌي' جي پهرئين جلد ذريعي 1853ع واري ترتيب ۾ صرف هڪ اکر 'ڦ' کي 'ف' جي هم شڪل هئڻ جو سبب ڄاڻائيندي نئين ترتيب ڏني، جيڪا اڄ سوڌو مروج آهي، ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب اهڙي ڦير گهير بابت تنقيدي راءِ رکندي، لکي ٿو تہ هن پٽيءَ ۾ "ڦ" کي "ف" جي پاسي رکڻ لاءِ ڏنل دليل مان اهو ثابت ٿو ٿئي تہ اسان جا ماهر سنڌي صوتياتي نظام کان واقف نہ هئا. در اصل "پ" ۽ "ڦ" صرف (پ) ۽ (ڦ) آوازن جون لکيل صورتون آهن. اهي ٻئي آواز سنڌي صوتيات ۾ هڪڙي ئي خاندان /گروھ وارا آهن. اهي ٻئي ٻن چپن وارا ڌوڪڙا آواز آهن. ٻنهي ۾ فرق هي آهي تہ "پ" هلڪو اوسرڳ آهي "ڦ" ان جو هلڪو وسرڳ جوڙ آهي. 'ف' ۽ 'ڦ' آوازن وچ ۾ ڪوبہ لڳ لاڳاپو ڪونهي، اهي ٻئي آواز گروهن ۽ مخرج ۾ ڌار ڌار آهن. 'ف' ڏند-چپ گاڏئون هلڪو گهسڪيدار وينجن آهي، انهيءَ ڪري 'ڦ' ۽ 'ف' جي وچ ۾ صوتياتي لحاظ کان ڪابہ قرابت، ڪابہ نسبت ۽ ڪابہ هڪجهڙائي ڪانهي. اهوئي سبب هو جو ايلس واري ڪاميٽيءَ 'ڦ' لاءِ مخدوم ابوالحسن جي الف-بي جي چارٽ ۾

مقرر ڪيل اکر 'ف' ۽ 'پهہ' لاءِ هڪ ٺي اکر 'ڦ' مقرر ڪيو." (8)

مٿين حوالن مان جيڪو اهم نچوڙ بيهي ٿو سو اهو تہ موجوده عربي۔ سنڌي آئيويٽا ۾ وسرڳن جو ڪل تعداد ڏهہ ڄاڻايل آهي، جيئن: ڀ، ٿ، ٺ، ڦ، ک، ڌ، ڍ، ڇ، جهہ، گهہ. جڏهن تہ پنج وسرڳ لهجاتي فرق سبب نظر انداز ڪيل آهن، سي آهن: 'ڙهہ، نهہ، ڻهہ، مهہ، لهہ' ان کا علاوه نظر انداز ٿيڻ جوڳا وسرڳ هي آهن: 'ڏهہ، رهہ، وهہ، ڇهہ'

وسرڳن جي حقيقت سمجهڻ لاءِ ان جي آواز مخرج، ۽ ان جي صوتي (Phonemic) حيثيت جي ڇنڊ ڇاڻ ضروري آهي. وسرڳ اصل ۾ ڪنهن مخرجي وينجن آواز ۾ ڦڦڙن مان ڌُوڪَ ملائڻ سبب بيهندو آهي؛ جنهن سبب هن جو الڳ ڪو مخرج ڪونہ هوندو آهي، بلڪ ڪنهن مخرجي وينجن آواز ۾ ڦڦڙن جي ڌوڪ وڌائڻ سان وسرڳ وينجن آواز نڪرندو آهي. مثلاً 'ج' سخت تارون وارو ڳرو ڌوڪڻو آهي، يعني هن جو مخرج سخت تارون آهي؛ ساڳئي مخرج وٽ صرف ڦڦڙن جي ڌوڪ وڌائڻ سان "جهہ" جو آواز نڪرندو.

لفظ وسرڳ جي معنيٰ مفهوم بابت آنجهاني پيرومل آڏواڻي لکي ٿو: "جن اکرن ۾ 'هہ' جو اچار سمايل آهي تن کي 'وسرڳ اکر' چئبو آهي. سنسڪرت ۾ 'و' معنيٰ پري ۽ 'سرڳ' معنيٰ اُڇل. انهن اکرن جي اچار ڪرڻ مهل وات جي هوا اڇلجي وڃي پري پوي ٿي." (9)

ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب وينجن آوازن جي خصوصيت بيان ڪندي وسرڳ جي ماهيت جو بيان ڪندي لکي ٿو تہ: "هيءَ هڪ مڃيل ڳالهہ آهي تہ آوازن جي اچارڻ مهل ڦڦڙن کان ايندڙ هوا جو زور ڪن حالتن ۾ ججهو ٿيندو آهي ۽ ڪن حالتن ۾ گهٽ ٿيندو آهي. هوا جو زور 'پيٽ ڇڄهہ' (diaphragm) جي وسيلي ڏنل زور تي مدار رکي ٿو. جڏهن هوا جي داٻ ۾ زور گهڻو هوندو آهي، ۽ ان جي لنگهہ ۾ رڪاوٽ يا رنڊڪ پيل هوندي آهي، تڏهن انهيءَ رنڊڪ يا رڪاوٽ جي 'هٽڻ يا ڇٽڻ' سان، هوا جي ڦوڪ هڪدم آواز جي پويان، ان سان گڏو گڏ، ٻاهر ڌوڪيندي ايندي آهي. هوا جي انهيءَ 'ڦوڪ' کي 'وسرڳائي' (aspiration) چئبو آهي." (10)

عربي- سنڌي آئيوينا جي باقاعده ترتيب تي مخدوم ابوالحسن ٺٽويءَ توجهه ڏنو. پروفيسر عبدالڪريم لغاريءَ پنهنجي ڪتاب 'سنڌي الف -بي جي ارتقا' ۾ 1327 هجري ۾ ڪريمي پريس بمبئيءَ جي ڇپيل ابوالحسن جي سنڌيءَ واري قاعدي جو عڪس ڏنو آهي، جنهن ۾ اٺ مرڪب اکر ڪري ڄاڻايل آهن: جهه، گهه، ڙهه، لهه، نهه، جنهن مان اندازو ٿئي ٿو ته اهي بعد ۾ سڌاريل ۽ سنواريل آهن. ذڪر ڪرڻ جو مقصد ته ان وقت جي عالمن مان جن به ان آئيوينا کي سڌاري پيش ڪيو تن جي نظر ٻوليءَ جي آوازن تي ضرور هئي. ان قاعدي ۾ اهڙا اکر به رکيا ويا جيڪي هينئر به پٽي/ آئيوينا ۾ شامل ٿيڻ لاءِ آتا آهن.

1853ع ۾ ايلس واري ڪاميٽيءَ جي جوڙيل آئيوينا ۾ به اهڙن اکرن جو باقاعده شمار ڪونه ڪيو ويو. نه وري ان لاءِ ڪو اصول متعين ڪيو ويو. ان جو اهم سبب به صرف اهو آهي ته وچولي لهجي توڙي بين لهجن جا ماهر موجود ڪونه هئا، جنهن ڪري ٻوليءَ جي صورتخطيءَ ۾ مونجهارا هلندا رهيا.

1858ع کان اڳ آخوند گل محمد "گل" پنهنجي ديوان لاءِ جيڪا پٽي بيهاري، ۽ پٽيءَ بابت جيڪي بحث ڪيا اٿس، ان مان اندازو ٿئي ٿو ته کيس علم اللسان کان ڪي قدر واقفيت هئي- خاص طور تي "هائيه اصوات" يعني وسرڳي صوتين تي بحث ڪري پٽيءَ جي اکرن ۾ اضافو ڪرڻ! موجوده پٽيءَ ۾ ان جي اضافي ڪرڻ سان پڙهڻ پڙهائڻ واري کي ايتري واقفيت ضرور ٿيندي ته اهي هڪ ئي لڙهيءَ جا اکر آهن، جيئن موجوده پٽيءَ ۾ جهه ۽ گهه ڄاڻايل آهن، ٻي صورت ۾ ڪافي ماهرن انهن کي مرڪب آوازن وارا صوتيه ڪوٺيا آهن، حالانڪ اهي مفرد آواز آهن: ڙهه، لهه مهه، ٽهه، نهه ۽ پڻ ڇهه. مرزا قليچ بيگ پڻ ان خيال جو هو ته: "جڏهن سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي لفظ آهن، جن ۾ "هه" آواز سان گڏيل اکر آهن، جي "هه" سان لکڻ ۾ تا اچن، تڏهن الف-بي ۾ ائين ڪرڻ گهربو هو جيئن ته: ڪالهه، ڳالهه، ملهه وغيره ۾ لام سان گڏ "هه" جو آواز آهي. مڙهه، ڪڙهه، وڙهڻ وغيره ۾ "ڙ" سان گڏ "هه" جو آواز اچي ٿو. سنهو اونهون، ٻانهون وغيره ۾ "ن" سان گڏ "هه" جو آواز اچي ٿو. (11)

ساڳئي مسئلي تي پيرومل مهرچند آڏواڻي بہ بحث ڪندي لکي ٿو تہ: "لنگئسٽڪ سروي آف انڊيا" ۾ گريئرسن ڄاڻايو آهي تہ ڪشمير طرف داردڪ ٻولين ۾ نرم وسرڳ اکرن گهہ، جهہ، ڍ، ڏ ۽ ڀ کي اوسرڳ ڪندا آهن، يعني منجهائن هہ جو اچار ڪڍي ڇڏيندا آهن. لاڙي ٻولي بہ انهيءَ ڳالهہ ۾ داردڪ ٻولين سان مشابهت رکي ٿي، جيئن:

- جهہ = جهجهو ۽ وجهوس بدران ڇون ججو ۽ وجوس.
- ڍ = ڪڍُ بدران ڪڊُ، ننڍو بدران ننڊو ۽ ريڍار بدران ريڊار.
- ڙهہ = چڙهيو بدران چڙيو ۽ ماڙهو بدران ماڙو.
- ڏ = ڏيءُ بدران ديہ، لڏو بدران لدو ۽ پنڌ بدران پند.
- ڀ = ڀاءُ بدران با، ڀريو بدران بريو ڀيڻ بدران بيڻ ۽ ڀوت بدران بوت.
- ٺهہ = ماٺهو بدران ماٺو پٺهي بدران پٺي.
- رهہ = ورهين ڪان بدران ورن ڪان.
- وهہ = اوهين بدران اوين ۽ توهين بدران توين.

آنجهاني پيرومل اڳتي لکي ٿو تہ: "هہ" جي اچار بابت سر گريئرسن جي ڏنل مثالن مان معلوم ٿيندو تہ لاڙ جا ماڻهو نہ رڳو وسرگ اکرن مان "هہ" جو اچار ڪڍي ڇڏيندا آهن، پر "هہ" اکر ڏار هوندو آهي، تہ بہ اهو ڪونہ اچاريندا آهن. اها عادت لاڙ جي ماڻهن ۾ سچ پچ ايتريقدر زور آهي جو "آهيانِ" بدران ڇون آيان، ٻاهر بدران "ٻار"، "ٿهلرام" بدران "ٿيلرام"، "رحمت الله" بدران "ريمت لا" ۽ لوهہ بدران "لو". لاڙ جا مسلمان جيتوڻيڪ ايتريقدر "هہ سان هاجو نٿا ڪن، تہ بہ انهيءَ عادت کان صفا آجا ڪينهن." (12)

پيرومل جي اشارن مان اهو پتو پوي ٿو تہ ايلس واري ڪاميٽيءَ ۾ سري ۽ خاص وچولي لهجي جا ماهر ڪونہ هئا، جن سببان پٽي/ آئيوبٽا ۾ وسرڳي صوتين/ هائيہ اصوات سان اهو هاجو ٿيو.

"هڪ علمي ادبي خط" جي حوالي سان ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ پڻ انهيءَ حق ۾ آهي تہ آئيوبٽا/ پٽيءَ ۾ اهي اکر ضميمي طور پڙهايا وڃن.

ظاهر آهي تہ انهن جي هِجي بہ "هہ" ڄاڻائڻ سان نہ ٿيندي، جيئن جهہ ۽ گهہ ۾ "جيم" ۽ "هي" الڳ الڳ اچاري هِجي نہ ڪندا آهيون، بلڪ "جهہ" اکر لاءِ سڌو (جهي) آواز ٺي ڪڍندا آهيون. اهڙي نموني ڪلهو ۽

ماٺهو وغيره هيئن هِجي ڪرڻ کپي:

- ڪاف پيش ڪُ، لهي واو لهو = ڪلهو.
- ميم الف ما، ٺهي واو پيش ٺهُو = ماٺهو.

ٻيو تہ لکڻ مهل بہ ان ڳالهہ جو خيال رکيو وڃي، جيئن وسرڳي/ مخلوطي "ه." (ٻن اکين واري / پان واري) ۽ مخطروطي/ ملفوظي "هہ" (پڇڪي واري) ۾ فرق رهي.

ان ڳالهہ جو پراڻا استاد وڏو خيال رکندا هئا. اسان جو مانائتو استاد مريد حسن خاصخيلي مرحوم (جيڪو منهنجي والد مرحوم ۽ منهنجو پڻ پرائمريءَ جو استاد هيو) پڻ انهن ڳالهين تي باقاعده ڪڙي نظر رکندو هو ۽ اسان جي ڪاپين توڙي سليٽن جي چڪاس دوران اهڙين چڪن تي پڻ گول دائرو هڻي نشاندهي ڪندو هو. ڪاش اسان جي سنڌ جي ابهم ۽ ٻوجهہ ٻارن کي اهڙا اورچ ۽ پاڻ ارپيندڙ بنيادي استاد ملن تہ جيئن ڪر سنڌ جو هر نوجوان ڏيئي مثل روشني ڦهلائينا و ۽ ٻين کي روشن ڪندو هلي. بهرحال وسرڳي/ مخلوطي "هہ" ۽ مخروطي / ملفوظي "ه" جو فرق هيٺ هيئن ڄاڻائجي ٿو:

	وسرڳي/ مخلوطي "هہ"	مخروطي/ ملفوظي "ه"
جهہ =	جهارِ	جمارُ
	جهارو	جمارو
	جهَڙو	جَمڙو
	جهَلَ	جَماُ
	جهَلڻ	جُمِلَڻُ
گهہ =		
	گهُٽ	گِمٽ
	گهرُ	گَمِرُ
	گهرو	گَمِرو
	گِهلَ	گِملَ
	گهرِڻ	گَمِرڻُ

ڊاڪٽر ٽرمپ جيڪا عربي- سنڌي آئيويٽا ناهي، تنهن گهٽي قدر ارتقا ڏکئي واري آئيويٽا کان مدد وٺندي، ڪي قدر مخدوم ابوالحسن ۽ آخوند گل جي تقليد ڪئي. هن صاحب هر وسرڳي اکر منجهه جنهن ي "ه" ملائي اکرن جو تعين ڪيو. هن جو خيال هو ته ڪنهن به گروهي صوتين لاءِ هڪ اصول قائم رکڻ کپي. مرزا قليچ بيگ پڻ اهڙو خيال رکندي لکي ٿو ته : "اردو ٻولي، جا پڻ سنڌيءَ وانگي اصل هندي هئي ۽ سنسڪرت جي ڌيءَ هئي ۽ پراڪرت مان نڪتل هئي تنهن ۾ به عربي صورتخطي ڪم آيل آهي. مگر انهيءَ ۾ وري به ڪو اصول ڪم آيل آهي، جن اکرن ۾ "ه" جو آواز نڪل آهي، تنهن جي پٺيان "ه" جو اکر لکندا آهن، پر سنڌي الف-بي ۾ ڪن اکرن ۾ "ه" وڌي اٿن، ڪن ۾ نه."

مزي جي ڳالهه اها ته اهو هڪ اصول قائم رکڻ سان به ڪافي مونجهارا ٿين ٿا، يعني جنهن لفظ ۾ ٻٽي "ه" اچي، ان جو حل ڪهڙو ڳولهجي! ان لاءِ وسرڳي اکرن ۾ موجوده "ٽپڪن" ۽ "ه" ٻنهي جو استعمال ٻوليءَ جي حق ۾ آهي. ها، اچا به جيڪڏهن آئيويٽا تي نظر ثاني ٿئي ۽ سڌارا ممڪن هجن، ته پوءِ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي هيءَ راءِ وزنائتي آهي: "سنڌيءَ جي ٿ، ٽ، ڇ، ک ۽ ڦ وارين صورتن ۾ "ه" جي ادغام جي انتهائي تڪميلي صورت موجود آهي: ايتريقدر جو "ه" انهن ۾ ڪُلي طور ڪاڇي هضم ٿي وئي آهي. ان جي سچائپ اها آهي جو انهن صوتين پويان ٻي "ه" اچي سگهي ٿي، مثلاً:

- ٿ = ٿهرَ ڪرڻ (ذرا ترسڻ، صبر ڪرڻ، آرام ڪرڻ)
- ٽ = ٽهڙُ، ٽهڪڻ
- ڇ = ڇَهه، ڇُهڻ
- ک = کِهه، کَهرو
- ڦ = ڦهڪائڻ

سنڌيءَ جي ڀ، ڌ، ڍ، جهه ۽ گهه صوتين ۾ ادغام جي حالت ميل واري آهي. "ه" انهن صوتين جي اندر پيٺ ۾ آهي، جيتوڻيڪ ڏسجي ڪانه ٿي، پر تنهن هوندي به هضم نه ٿي چڪي آهي. انهيءَ ڪري انهن صوتين پويان

ٻي "هہ" نہ ايندي، يعني تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ اهڙو ڪو ورلي لفظ هوندو جنهن ۾ ڀ، ڏ، ڍ ۽ جهہ يا گهہ جو پويان "هہ" جو اچار بہ هجي. انهن صوتين ۾ "هہ" جي وجود جي لحاظ سان انهن جون لکت ۾ گهہ، جهہ واريون صورتون مناسب آهن. بهتر ائين هو تہ ڀ، ڏ ۽ ڍ کي ٻهہ، دهہ، ڊهہ جي صورتن ۾ لکجي ها. ڙهہ، لهہ، مهہ، نهہ ۽ ٽهہ سي بہ ميل واري ادغامي صورت وارا آهن ۽ انهن جي پويان بہ ٻي "هہ" اچي نہ سگهندي" (13)

ڊاڪٽر بلوچ جي مذڪوره حوالي سان "ڇ" سان گڏ "هہ" اچڻ واري مثال ۾ "ڇهہ، ڇُهڻ" لفظ ڄاڻايل آهن، حالانڪ "ڇَهہ" لفظ هجڻ سان گڏوگڏ صوتيات جي حوالي سان هڪ صوتيو ٿي آهي، ڇاڪاڻ تہ ان ۾ "ڇ" ۽ "هہ" الڳ الڳ سُرن سانُ اچاري نہ ٿو سگهجي، بلڪ "ڇَهہ" هڪ ئي جهٽڪي ۾ ڦڦڙن جي هوا سان سخت تارونءَ وٽ زبان جي اڳيان ملائڻ سان آواز ٺهي ٿو جنهن کي هلڪو ڌوڪٽو وسرڳ چئي سگهجي ٿو.

اهڙي مسئلي کي اردو ٻوليءَ وارن ڏاڍي سولي نموني سان حل ڪيو. ان حوالي سان اردوءَ جو ماهر پروفيسر سيد محمد سليم هيئن لکي ٿو تہ: "عربي خط ۾ فارسي ۽ عربيءَ جي مخصوص حرفن جي اضافي ڪرڻ سان اردو حروفِ تهجي جو تعداد 36 ٿي ويو پر سڀ کان مشڪل مخلوط آوازن (وسرڳن) کي ظاهر ڪرڻ هو. ڇو تہ مخلوط (وسرڳ) اواز هنديءَ سان وابستہ آهن، عربيءَ، فارسيءَ توڙي ترڪيءَ ۾ اهي اواز موجود ڪونهن. عربي خط ۾ انهن آوازن کي ظاهر ڪرڻ ڪافي ڏکيو هو ۽ هندي خط ۾ اهي آواز مفرد آهن، جيڪڏهن انهن لاءِ مفرد حرف ٺاهيا وڃن ها، تہ اردو حروفِ تهجي گهٽي وڌي وڃي ها، ۽ سکڻ سيکارڻ ۾ ڏکيائيءَ جو باعث بڻجي ها. ان لاءِ اردو وارن اهڙن هندي مخلوط اوازن لاءِ 'ھ' کي لاحقي (Suffix) طور استعمال ڪيو. اهڙيءَ طرح انهن حرفن کي لکبو تہ مرڪب ڪري آهي پر پڙهبو-اچاربو مفرد آهي. هنديءَ ۾ يارهن مخلوط آواز آهن: بهہ، پهہ، تهہ، ٽهہ، چهہ، دهہ، ڊهہ، ڙهہ، کهہ، گهہ"

پروفيسر سليم صاحب فوٽ نوٽ ۾ وڌيڪ پنهنجو خيال ظاهر ڪندي لکي ٿو تہ: "مخلوط آواز ان کان علاوه ٻيا بہ آهن، جهڙوڪ: رهہ، لهہ

مھہ، نھہ، پر جيئن تہ انهن جو استعمال ٿورو ٿئي ٿو جنهن سبب انهن کي نظر انداز ڪيو ويو آهي، ۽ صرف ٻارهن مخلوط آواز ئي تعليمي ڪتابن ۾ درج ڪيا ويندا آهن.“ (14)

هاڻي سوچ اها ٿئي ٿي تہ ڪڇيءَ وارن ڳڻن جي سنوان جوان جماڻ جسم ۾ ڪيئن ممڪن آهن. يا ان جي ڪهڙي ضرورت آهي. يعني جيڪڏهن نظر انداز ڪيل وسرڳ آئيوٽا ۾ شامل بہ ڪجن تہ ان جي لساني حيثيت ڪهڙي آهي؟

ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب هنن آوازن بابت 'W.S. Allen' جي حوالي سان ڄاڻائي ٿو تہ: ”هيءَ خصوصيت نہ فقط سنڌي زبان جي صوتياتي نظام ۾ اهم حصو ادا ڪري ٿي، پر هند و پاڪ جي ٻين سيني آريائي زبانن ۽ قديم يونانيءَ ۾ بہ هيءَ خصوصيت نظر اچي ٿي، وسرڳ آوان انگريزي ٻوليءَ ۾ بہ ملن ٿا.“ (15)

ان خيال کان ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب پنهنجي ڪتاب ’صوتيات‘ ۾ ڄاڻائي ٿو تہ: ”وسرڳ آوان انگريزي ٻوليءَ ۾ بہ ملن ٿا. پر انگريزي زبان جي صوتياتي نظام ۾ وسرڳائي، صوتي (Phonemic) نہ آهي، پر سنڌي صوتياتي نظام موجب سنڌي ٻوليءَ ۾ وسرڳ وينجن آواز ڏار صوتئي جي حيثيت رکن ٿا. جڏهن تہ انگريزيءَ ۾ وسرڳ آواز ڏار صوتئي طور ڪم نٿا اچن. مطلب تہ سنڌيءَ جي صوتياتي نظام موجب (پ) ۽ (ڦ) بہ ڏار ڏار صوتيہ (Phonemes) آهن. اهڙا وسرڳ آواز آهن: ڦ، ٻ، مھہ، ٿ، ڌ، ٺ، ڍ، ٺهہ، نھہ، ڇ، جھہ، ڙهہ، ک، گھہ، لهہ.“ (16)

ڊاڪٽر الانا صاحب جي ڄاڻائڻ مطابق وسرڳي آواز سنڌي ٻوليءَ ۾ صوتئي جي حيثيت رکن ٿا، ۽ ظاهر آهي تہ جيستائين آئيوٽا ۾ ان وسرڳي آواز لاءِ ڪو اکر يا علامت مقرر نٿي ڪئي وڃي تيستائين ان آئيوٽا کي اڌورو ئي ڀانيو ويندو. ان لاءِ موجوده آئيوٽا ۾ اهڙا ڏهہ وسرڳ شامل ڪيا ويا. بعد ۾ پنج وسرڳ ڪڇي ڀهرئين درجي (سنڌي ٻاراڻو ڪتاب) ۾ صورتخطيءَ جي خيال کان ڏنا ويا. ليڪن اڄ تائين ان کي آئيوٽا/ پٽيءَ ۾ شامل نہ ڪيو ويو آهي. موجوده دؤر ۾ ان ڳالهہ جي ضرورت آهي تہ اهي پنج

وسرڳ جيڪڏهن صوتئي جي تارازيءَ ۾ پورا لهن ٿا تہ انهن کي آئيويتا ۾ شامل ڪرڻ گهرجي، ٻي صورت ۾ ضميمي طور ئي سهي، سنڌي پٽيءَ ۾ شامل ڪرڻ گهرجي. مذڪوره ڙهہ، نهہ، ٽهہ، مهہ، لهہ نظر انداز ٿيل وسرڳن جي اوسرڳ جي متاستا سان معنوي فرق معلوم ڪرڻ لاءِ هيٺيان مثال ڏجن ٿا:

	اوسرڳ آواز سان لفظ		وسرڳ آواز سان لفظ
ڙ	1. ڪوڙُ= تاجي ڪيڏڻ لاءِ ميدان ۾ ڪوڙيل ڪلن جي قطار تاجي ڪيڏڻ لاءِ ڪم ايندڙ ڪاٺي: ڪروڙ. 2. ڪُڙ = ٽڪ، ٽڪاوٽ، ڪڪڙ کي هڪلڻ جو آواز. 3. سَڙُ = (امر) سڙڻ، ڪاوڙ ۾ پچڻ.	ڙهہ	1. ڪوڙهہُ = بدن تي اڇا داغ ڪندڙ هڪ وچڙندڙ بيماري، جذام. 2. ڪُڙهہِ = ماءُ جي پيٽ ۾ ٻار جي پلجڻ ۽ وڌي ٿيڻ جي جاءِ. 3. سَڙهہُ = ڪم ڪوس يا سست ڏاند.
ن	ساڳئي لفظ ۾ اوسرڳ ۽ وسرڳ وينجنن جي مٽ سان مختلف لفظ ڪونہ ٿا ملن.	نهہ	ساڳئي لفظ ۾ اوسرڳ ۽ وسرڳ وينجنن جي مٽ سان مختلف لفظ ڪونہ ٿا ملن.
ٽ	ساڳئي لفظ ۾ اوسرڳ ۽ وسرڳ وينجنن جي مٽ سان مختلف لفظ ڪونہ ٿا ملن.	ٽهہ	ساڳئي لفظ ۾ اوسرڳ ۽ وسرڳ وينجنن جي مٽ سان مختلف لفظ ڪونہ ٿا ملن.
م	ساڳئي لفظ ۾ اوسرڳ ۽ وسرڳ وينجنن جي مٽ سان مختلف لفظ ڪونہ ٿا ملن	مهہ	ساڳئي لفظ ۾ اوسرڳ ۽ وسرڳ وينجنن جي مٽ سان مختلف لفظ ڪونہ ٿا ملن.

ل	1. ڪلَ = سڌ. چارڻ انجڻ اٽي جي ڳوهه 2 مالَ= تن يوريڳا (جمع) 3. ڪُلو = پنڪي هيٺان وجهندڙ ٽوپي 4. مَلَ = مهَ : گدلاڻ	لهہ	1. ڪلهہَ = گذريل ڏينهن 2. مالهہَ = هان نار ۾ لوٽين ٻڌڻ لاءِ رسو. 3. ڪُلهو = ٻانهن ۽ ڪنڌ جو وچيون حصو. 4. مَلهہَ = سنڌي ڪشتي.

مٿئين چارٽ موجب ٿن گهُٽن، وينجنن ۽ ان جي وسرڳن جي مٿ سان سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪي خاص لفظ ڪونہ ٿا ملن. جيڪي ٻوليءَ جي ڪن لفظن ۾ گهُٽن اوسرڳ ۽ وسرڳ وينجنن جي مٿ سان مونجهارا پيدا ڪندا هجن، جنهن بنياد تي 'گهُٽن وسرڳن' کي ڌار صوتيو تسليم ڪجي! حقيقت اها آهي تہ صوتئي جي معلوم ڪرڻ واري طريقي موجب تي گهُٽا وسرڳ صوتئي جي زمري ۾ نہ ٿا اچن: خالانڪ ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب انهن پنجن ئي نظر انداز ٿيل وسرڳن کي صوتيي جو درجو ڏئي ٿو جن ۾ بہ وسرڳ 'ڙهہ' ۽ 'لهہ' واقعاً سنڌي ٻوليءَ ۾ صوتيي جو درجو رکن ٿا. جڏهن تہ ٽي وسرڳ 'نهہ، ڻهہ ۽ مهہ' صوتئي جو درجو نہ ٿا رکن، بلڪ اهي آواز جي حيثيت رکن ٿا. اها ٻي ڳالهہ آهي تہ معياري لهجي موجب ڪيترن ئي لفظن ۾ اهي گهُٽا وسرڳ اُچار جي ڪم آندا وڃن ٿا ۽ ظاهر آهي تہ آوازن جي بنياد تي لکت ۾ بہ ڪم آڻڻ گهرجن. ان لاءِ اختياريءَ وارن آڏو نظر انداز ٿيل پنجن ئي وسرڳي اکرن کي پٽيءَ ۾ ضميمي طور شامل ڪرڻ لاءِ عرض رکجي ٿو.

ٻي صورت ۾ اردو آئيوپٽا جيان هڪ اصول متعين ڪري آئيوپٽا ۾ شامل ڪرڻ جي آزار کان بہ بچي سگهجي ٿو. ان انداز سان نظر انداز ٿيڻ جوڳن وسرڳن سبب مونجهارن جي ٿيڻ واري امڪان کي بہ رد ڪري سگهجي ٿو مثلاً: 'ره' وسرڳ جي حقيقت کي نہ سمجهڻ سان سنڌي صورتخطيءَ ۾ شروعاتي ديسي گڏيل آواز (پهريون ساڪن، ٻيو متحرڪ) ۾ ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب جي سفارش ڪيل ۽ مستعمل صورتخطيءَ ۾

لفظ 'گراهڪ' (17) تي اعتراض ڪري سگهجي ٿو.

حقيقت ۾ ان جي صورتخطي 'گرهاڪ' هئڻ گهرجي، ڇو تہ مذڪوره لفظ ۾ اڳيون جوڙ (پهريون ساڪن ۽ ٻيو متحريڪ)، جابجا گڏيل آواز آهي، ليڪن ان اڳئين جوڙ ۾ ٻيو آواز 'ره' متحرڪ وسرڳ آهي، جيڪو لاڙي/ حيدرآبادي لهجي ۾ نہ هئڻ سبب ڪنهن بہ ماڻ ۾ نہ ٿو ماپيو وڃي. ڊاڪٽر الانا صاحب جو ڄاڻايل لفظ 'گراهڪ' اردو/ هندي جي لفظ 'گاهڪ' جي صورتخطيءَ جو هوبهو نقل آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي وچولي لهجي ۾ مرڪزي حيثيت رکندڙ 'ساهتي لهجي' ۾ آوازن جي بنياد تي لفظ 'گرهاڪ' ئي اچارجي ٿو. ان لفظ جو باقاعده مشاهدو ڪيو ويو آهي. اهڙن لفظن جي درست صورتخطيءَ تي اعتراضن جو سبب وسرڳ جو گهٽ استعمال آهي، ۽ اسان جي عربي- سنڌي آيوبيٽا ۾ ان مونجهاري ڏانهن بي توجهي آهي.

ساڳئي مسئلي تي پيرومل مهرچند آڏواڻيءَ بہ "لنگئسٽڪ سروي آف انڊيا" ۾ گريئرسن جي توسل سان جيڪو لاڙي/ حيدرآبادي لهجي موجب وسرڳن کي اوسرڳ ۾ تبديل ٿيڻ ڄاڻايو آهي، تن ۾ پڻ سنڌي ٻوليءَ جي وسرڳن ۾ 'رهہ' جو شمار ملي ٿو جيئن:

- رهہ = 'ورهين' (ڪان) بدرانُ 'ورن' (ڪان). (18)

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي پڻ نظرانداز ٿيل وسرڳن ۾ 'رهہ' جو وسرڳ مثالن سان هيٺين ڏنو آهي:

- 'ر' جو وسرڳ 'رهہ' مثال: ٻارهو يارهون، ٻارهون، تيرهون. (19).

اردو ٻوليءَ وارا پڻ مذڪوره 'رهہ' وسرڳ کي تسليم ڪن ٿا، پر جيئن تہ انهن وٽ بہ گهٽ استعمال سبب نظر انداز ٿيڻ جوڳو آهي، جنهنڪري اردو آئيوبيٽا ۾ شمار ڪونہ ٿو ڪيو وڃي. اردوءَ جو ڄاڻو پروفيسر سيد محمد سليم اردوءَ ۾ مستعمل يارهن وسرڳن بعد فوٽ نوٽ ۾ ڄاڻائي ٿو تہ: "مخلوط آواز (وسرڳ) انهن ڪان سواءِ ٻيا بہ آهن: 'رهہ'، 'لهہ'،'مهہ'،'نهہ' جيئن: گيارهوان، چولها، تمهارا، ننها، پر جيئن تہ انهن جو استعمال قليل آهي، ان لاءِ ان کي نظرانداز ڪيو وڃي ٿو." (20)

ان سچي بحث جو مرڪز لفظ 'گراهڪ' جي موجوده صورتخطيءَ تي هو تہ ان لفظ ۾ شروعاتي گڏيل جوڙ ۾ پهريون 'گ' جو آواز ساڪن ۽ ٻئي آواز ۾ وسرڳ 'رهہ' ڏگهي سُر سان متحرڪ آهي. جنهن جو ڇيد هيئن ڪري سگهجي ٿو:

- (گ+ـ) گ+(ره+آ) گرها+(ڪ+ا) ڪُ= گرهاڪُ

ان لفظ ۾ وسرڳ جي وجود جي هئڻ ڪي لاڙي/ حيدرآبادي ماهر تمام مشڪل سان هضم ڪري سگهندا، ڇو تہ ان لهجي ۾ اهڙن وسرڳن جو هجڻ نہ برابر آهي.

سنڌي، هندي ٻولين وانگر عربي يا فارسي ٻولين ۾ وسرڳن جو تصور ڪونهي، ليڪن عربي رسم الخط مان جڙيل ٻين رسم الخطن ۾ هر ٻوليءَ جي ماهرن پنهنجي گهرجن آهر 'هہ' اکر جي مختلف شڪلين کان صورتخطيءَ جي لحاظ کان ڪم وٺڻ جون سفارشون ڪيون آهن.

عربي-سنڌي رسم الخط ۾ هر اکر جي گهر لاءِ گهٽ ۾ گهٽ ٽي يا چار صورتون يقيناً آهن، ليڪن 'هہ' اکر لاءِ پنج روپ ڪم آندا ويندا آهن، جيئن: 'هہ'، 'ه'، 'ھ'، 'ۿ'، 'ہ'. ان جا سبب ڪجهہ نظر انداز ٿيل آهن، هڪ تہ: ڪن آئيويٽائن ۾ انهن جو شمار وينجن ۽ سُر ٻنهي ۾ ٿيندو آهي. جيئن 'ر'. پر جيئن تہ اسان وٽ سوچ سمجهہ جا ماڻ ماپا انگريزي عالمن جا مقرر ڪيل آهن، ان ڪري انهن ڏانهن توجهہ ئي ڪونہ ٿو وڃي! ٻيو تہ 1935ع واري عربي- سنڌي آئيويٽا جي سوني ترتيب ۾ 'هہ، جهہ ۽ گهہ' گڏ پڙهائڻ ۽ سيکارڻ سان ملفوظي/ مخطروطي 'هہ' ۽ مخلوطي/ وسرڳي 'ھ' ۾ فرق واضح ڪيو ويندو هو. اهي نڪتا اسان پنهنجي پرائمري استادن کان واضح نموني سکياسين، جنهن ۾ مرحوم استاد مريد حسن خاصخيليءَ جو نالو وٺندي فخر محسوس ڪريون ٿا. 1960ع واري ٻي تڪي ترتيب جو نتيجو اهو نڪتو جو پڙهندڙ يا پڙهائيندڙ اهو نڪتو اڄ تائين عام طور تي واضح ڪري نہ سگهيا آهن، ان جو وڏو سبب اسان جي درسي ڪتابن جي پرنٽ ميڊيا واري عملي (ڇپائيءَ وارو)، پروف ريڊرن (تصحيح ڪندڙن) ۽ ايڊيٽرن جي غفلت يا اڻڄاڻائي آهي.

- 'هـ': هيءَ هڪ ڳُري/ پتڪي واري هـ سڏبي آهي. ٻوليءَ ۾ هن جو ڪردار وينجن وارو آهي.
- 'ھ': وسرڳي سڏبي آهي. جيڪا ڪنهن مخرجي اوسرڳ آواز کي ڦڦڙن مان هوا ڏيئي وسرڳ آواز لاءِ ڪم ايندي آهي؛ يعني 'هايئه اصوات' لاءِ ڪم ايندي آهي. عربي يا فارسيءَ ۾ اهڙن وسرڳن جو تصور ڪونهي. سنڌي توڙي اردوءَ ۾ ان جو استعمال باقاعده آهي. جنهن جو احتياط نہ ڪرڻ جي صورت ۾ لفظن جي صورتخطيءَ ۾ مونجهارا ٿين ٿا. مثال: جهارِ۔ جُهارُ. گهِلَ — گِهِلَ. پر ٿئي ائين ٿو تہ اسان جو استاد طبقو ڇپائيءَ توڙي تصحيح وارو عملو يا تہ ان ڳالهہ کان اڻواقف آهي يا لاپرواهيءَ کان ڪم وٺي ٿو جنهنڪري.اهو ڏنگ اسان جي نئين نسل تائين منتقل نہ ٿو ٿئي.
- 'ہ': هيءَ ٻن ڳُرن واري هـ سڏبي آهي. جيڪا 'سرَ' طور ڪم ايندي آهي. هن کي فارسي يا اردوءَ وارا مخفي هـ سڏيندا آهن ۽ لفظ جي آخر ۾ ڪم ايندي آهي. جيئن: موجوده، خوامخواه، خانقاه، وغيره. ۽ 'ة' تانيث جي جڳهہ پڻ ونندي آهي.
- 'ه': هيءَ هـ، "الله" ۽ "هميشه" جهڙن لفظن ۾ ڪم ايندي آهي. ۽ وينجن توڙي سُرَ جي آميزشي آواز لاءِ استعمال ٿيندي آهي. جنهن کي جهڙوڪر اڌ سر چئي سگهبو.
- 'ـہ': هيءَهـ اکر کي اڪثر زير طور متحرڪ بڻائڻ لاءِ يا ٻيو سُر ڳنڍڻ لاءِ ڪم اَٽبي آهي. جيئن: نہ. تہ. وجہ. ملڪےءِ ترنم.

'هـ' جا اهڙا تصور عربي، فارسي توڙي انگريزي يا هندي ٻولين ۾ بہ ملن ٿا. ان لاءِ تہ ديوناگري آئيويتا ۾ 'هـ' وينجن توڙي سرَ، ٻنهي جي تصور سان پڙهايا ۽ سمجهايا ويندا آهن. جيئن: شهر शहर هميشه हमेशा هنن لفظن ۾ پهرين هـ وينجن آهي، ۽ پڇاڙڪي سُرَ ۾ ڳڻي ويندي آهي.انگريزيءَ سان پڻ ساڳي ويڌن آهي، جيئن: Host يا Honest. اهڙن لفظن ۾ پڻ وينجن يا سُر ٻنهي جو تصور موجود آهي.

ڊاڪٽر سهيل بُخاري جي لکڻ موجب "عربي رسم الخط ۾ 'هـ' جا

ٿي روپ آهن، جيڪي اسان تائين منتقل ٿيا آهن. انهن ۾ هڪ کي ٻہ چشمي 'ھ' ٻي کي ننڍي 'ه' ۽ ٽينءَ کي وڏي 'ح' چئبو آهي. انهن ۾ وڏي 'ح' صرف عربيءَ ۾ استعمال ٿيندي آهي."

ڊاڪٽر سهيل بخاري مختفي 'ه' لاءِ وڌيڪ لکي ٿو: "عربيءَ ۾ ننڍي 'ه' جا ٻہ قسم ٿين ٿا: هڪ، 'هوز' واري 'هـ' جيڪا لفظ جي شروع ۽ وچ ۾ ايندي آهي، ۽ ٻي مختفي جيڪا لفظ جي آخر ۾ ايندي آهي ۽ اردوءَ جي رستہ، ڪلڪتہ، پٽہ وغيره ۾ لکي ويندي آهي."

عربي ۾ جڏهن ننڍي 'ه' لفظ جي آخر ۾ ايندي آهي تہ اسين ان کي 'گول ت' چوندا آهيون، ڇو تہ ان جو متبادل 'ت' سان ٿيندو آهي. جيئن: جنه = جنت، امه_ امت ۽ قيامه کي قيامت ٿي لکندا آهيون.

جديد فارسيءَ جا اهڙا لفظ جيڪي اڄڪلهہ 'ه مختفي' سان لکيا وڃن ٿا، تن ۾ اڳي آخري حرف متحرڪ هوندو هو: چاره = چارَ ڪده = ڪدَ، پاره = پارَ وغيره. چيو ويندو آهي تہ لفظ 'ڪده' جهڙن لفظن جي آخر ۾ 'ڪاف' زبر لاءِ استعمال ٿيندو هو.

يوناني آخري زبر لاءِ اُوس (os) ۽ لاطيني اَس (us) جي پڇاڙي لڳائيندا هئا. جنهن کي مغربي محقق ويدڪ ۽ سنسڪرت جو وسرڳ چون ٿا: ۽ وسرڳ جو تلفظ آچاريا ۽ پنڊت 'آه' ڪندا آهن، جيڪو ديوناگري جي آخري سُرَ جي شڪل: 'A' سان ظاهر ٿيندو آهي: جيئن: ڀيمہ (خوفناڪ): भीम ڪُڇره (بد چلن) कुचर وغيره مان بہ ان خيال جي تصديق ٿئي ٿي تہ هند يورپي زبانن جا اهي سڀ طريقا لفظ جي آخري سُر کي ظاهر ڪرڻ لاءِ استعمال ڪيا ويا آهن. اردو املا ۾ 'ه مختفيءَ' جو وجود فارسيءَ جي ڪتابت ڪان ورتل آهي ۽ اردو لفظن ۾ ٻن ڊگهن سُرن 'آ' ۽ اي' جو بدل آهي."(21)

ان سڀني بحث جو تت اهو آهي تہ 'هـ' جا ٻہ قسم آهن، پر ان جا اکري روپ پنج آهن، جن ۾ ٻہ وينجن ۽ ٽي سُرَ آهن: ۽ ڪنهن بہ اکر جي مختلف روپن جي وجود ۾ اچڻ جو سبب ٿي ٻوليءَ جون گهرجون هوندو آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي صورتخطيءَ جي حوالي سان ٻنن وسرڳن جي

استعمال تي ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب علمي ڇنڊ ڇاڻ ڪندي ڄاڻائي ٿو تہ: "ڪيترائي سنڌي لفظ اهڙا آهن، جن ۾ پهرئين ۽ ٻئي پد جي شروع ۾ وسرڳ آواز اچاريا ويندا آهن، ۽ ڍار ڍار نموني لکيا ويندا آهن. مثال طور:

- ڳُهڳهي، ڳهڳي، ڳُڳهي.
- جهجهو جهجو ججهو.
- ٻمڀور ٻمبور ٻمڀور
- ٻاٻي، ٻاڀي، ٻابي.

انهن مثالن ۾ (جهـ)، (ڳهـ) ۽ (ڀ) آواز (ج)، (ڳ) ۽ (ب) ڳرن اوسرڳ آوازن جون وسرڳ صورتون آهن. سنڌي صورتخطيءَ ۾ وسرڳ آوازن جي سکڻ ۾ اهو مسئلو فقط "جهـ، ڳهـ ۽ ڀ" جي اُچارن سبب پيدا ٿيو آهي. هن ڏِس ۾ لسانيات جي هڪ ماهر مسٽر گراسمئن (Grassman) هڪ اصول ٺاهي، هن مسئلي جو حل ڳولي لڌو هو پر جيئن تہ اسان کي گراسمئن جي ٺاهيل انهن اصولن جي ڄاڻ ڪانہ هئي، تنهنڪري هي مسئلو مسئلو ئي رهيو. گراسمئن لکيو آهي تہ:

'جڏهن ڪنهن بہ لفظ جي اچارڻ مهل، ان لفظ جي منڍ، يعني لفظ ۽ پهرئين پد جي مُنڍ ۾ ۽ ان کان پوءِ فوراً ٻئي پد جي مُنڍ ۾ (يعني لفظ جي وچ ۾ ٻئي پد ۾) وسرڳ آواز اچن، تہ ان لفظ جي اچارڻ ۾ پهرئينُ پد جي مُنڍ وارو وسرڳ آواز پنهنجي وسرڳائي وڃائي اوسرڳ ٿي ويندو.'

مثال طور: هڪ لفظ جي اصلي صورت آهي. 'ڳُهڳهي'، هي لفظ ٻن پدن وارو آهي، يعني [ڳهـ+ اُ ۽ ڳهـ+ اِي] هاڻ گراسمئن جي اصول موجب پهرئين پد ۾ /ڳهـ+ اُوسرڳ آواز اچارڻ مهل، پنهنجي وسرڳائي وڃائي، بدلجي اوسرڳ آواز [ڳ] ٿيندو، ۽ ٻئي پد وارو وسرڳ آواز [ڳهـ] قائم رهندو ۽ اچار ٿيندو /ڳُڳهي/. "(22).

علم عروض موجب شعر جي تقطيع ۾ 'هہ' جا آواز حذف ڪيا ويندا آهن. ان جو اهم سبب تہ 'هہ' جا آواز گهٽي قدر سُر (Vowel) جا هوندا آهن. سنڌي ٻوليءَ ۾ تہ وسرڳ ۾ بہ اهڙو آواز سميٽيل هوندو آهي. 'هہ' جي

سنڌيءَ، عربي توڙي فارسيءَ ۾ وينجن کان علاوه سرَ جي حيثيت ۾ هجڻ سبب علم عروض ۾ حذف ڪرڻ جي روايت آهي. علم عروض موجب ڊاڪٽر خليل احمد چانڊئي ٿو تہ:

- اسم فارسي ۽ عربيءَ جي پڇاڙيءَ ۾ 'هہ' هوز ايندي آهي تہ ان کي ڪيرائي سگهجي ٿو.

ع۔ شمع رو جي آهين تون، تان پڻ آهيان پروانہ آءٌ.

- تقطيع: شمع رو جي — فاعلاتن، آهہ تو تا۔ فاعلاتن، پڻ آيا پر۔ فاعلاتن، وان آءُ۔ فاعلان.
- 'هہ مخلوط' يعني اها 'ھہ' جيڪا لفظن جي وچ ۾ ايندي آهي ۽ تقطيع ڪرڻ وقت ڪيرائي ويندي آهي. جيئن: ماٺهو وڙهيو سمهي وغيره.(23)

سڄي ڳالهہ جو تت اهو آهي تہ جيڪو حرف شعر جي موزون پڙهڻ ۾ پنهنجو آواز نہ ڏئي يعني اچار ۾ نہ اچي سو تقطيع ۾ شمار نہ ڪيو ويندو. پر اهو حرف اهڙو هئڻ گهرجي، جنهنجو ڪيرائڻ شاعرن جائز ڪيو آهي. هن ۾ 'هہ' هوز وغيره بہ شامل آهي.

Prosody ۾ بہ ڏڳهن ۽ ننڍين سرن کان ويندي ٻولين جا اهي آواز جيڪي وينُجن توڙي سر ٻنهي لاءِ ڪم ايندا آهن، تن جي شمار ۾ پڻ مماثلت آهي. مثلاً: بحر وزن توڙي چند وديا ۾ جيڪا حيثيت 'هہ' جي آهي ساڳي جهڙوڪر 'H' جي آهي، يا جيئن تہ آوازن جي بنيادن تي 'ديوناگري آئيوپٽا' ۾ سر طور بہ شمار ٿئي ٿي ۽ وسرڳي آوازن ۾ بہ شامل رهي ڪري ڪنهن آواز کي مفرد بڻائي پنهنجي حيثيت کي گم ڪري ڇڏيندي آهي. ساڳيءَ طرح بحر وزن جي علم موجب پڻ تقطيع ۾ 'هہ' جو شمار ڪو نہ ڪيو ويندو آهي. يا سنڌي ٻوليءَ جي معياري لهجي يا سري جي لهجي ۾ جيئن 'ر' جي ادغام وارا صوتيہ مفرد صوتئي جي حيثيت سان اچاريا ويندا آهن، جنهن سبب آواز جي بنيادن تي ديوناگري آئيوپٽا ۾ انهن جي لکڻ لاءِ چئن قسمن جي گنُجائش ڄاڻايل آهي. انگريزي Prosody ۾ پڻ 'H' جي ڳڻپ ڪا نہ ڪئي ويندي آهي ۽ 'R' جي ادغام سبب هڪ وينجن جو شمار ڪيو ويندو آهي. جيئن:

A syllable is long if the vowel is in it is either long in itself or followed by two or more consonants. The letter 'x' counts as a double consonant, the letter 'h' not at all and the following pairs of consonants occurring in the same word after a short vowel do not necessarily make the syllable long:

Dr, cr, dr, fr, gr, pr, tr, fl, gl, pl.

A syllable is short if its vowel is a short one and not followed by two or more consonants (except for the groups noted in the preceding paragraph). (24)

ترجمو: هڪ پد تڏهن ڊگهو چئبو جڏهن ان جو سر ڊگهو هجي يا ان کان پوءِ ٻه يا ان کان وڌيڪ ويجڻ هجن. X اکر کي ٻٽو وينجڻ ڳڻيو ويندو آهي، جڏهن تہ h کي ڳڻيندا ئي ڪونہ آهن، ۽ ساڳي لفظ ۾ ان سر کان پوءِ وارا وينجڻ جا جوڙا ان پد کي هروڀرو ڊگهو ڪونہ ڪندا آهن. (سواءِ اڳوڻي پئرا ۾ بيان ڪيل گروهن جي)

هڪ پد ۾ سر ڇوٽو آهي، ۽ ان جي پويان ٻہ يا ٻن کان وڌيڪ ويجڻ ڪونہ آهن تہ اهو پد ڇوٽو ئي رهندو.

اڀياسي ڪتاب/ حوالا

1. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ- سنڌي صورتخطي ۽ خطاطي، ٽماهي مهراڻ- سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو- نمبر 1 ۽ 2، 1999ع- ص: 34-35
2. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي- ديوان گل ۽ خليفو گل محمد هالائي- سماهي مهراڻ- سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد. نمبر 2، 1972- ص: 161-162.
3. ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ- شاهہ جو رسالو- پٽ شاهہ ثقافتي مرڪز- 1985ع ص: xxx
4. مرزا قليچ بيگ- سنڌي وياڪرڻ- سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو-2006ع ص: 165.
5. ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي- سنڌي ٻوليءَ جون مکيہ خاصيتون- ٽماهي مهراڻ: گولڊن جوبلي نمبر- سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو- 2-3، 2006ع ص: 129
6. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي- ديوان گل ۽ خليفو گل محمد هالائي- سماهي مهراڻ- سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد- نمبر: 2، 1972ع- ص 162-163.
7. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي- حوالو مٿيون ساڳيو- ص: 162-163.
8. ڊاڪٽر غلام علي الانا- سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس- انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي- 2005ع ص: 209-211.

9. پيرومل مهرچند آڏواڻي- وڏو سنڌي ويا ڪرڻ- انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي- 1985ع
ص:10
10. ڊاڪٽر غلام علي الانا- سنڌي صوتيات- ادبيات پبليڪيشن حيدرآباد- 1967ع-
ص ص: 46,48,49.
11. مرزا قليچ بيگ- سنڌي وياڪرڻ- سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو- 1992ع- ص: 203.
12. پيرو مل مهر چند آڏواڻي- سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ- سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي-
حيدرآباد- 1956ع- ص: 127_129.
13. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ- هڪ علمي ادبي خط (طالب المولىٰ ڏانهن)- سماهي"سنڌ"-
سنڌ اسٽڊي سينٽر حيدرآباد- اونهارو 1983ع- صف: 262.
14. پروفيسر سليم- اردو رسم الخط- مقتدره قومي زبان ڪراچي- 1981ع ص ص:42_43.
15. ڊاڪٽر غلام علي الانا- حوالو مٿيون ساڳيو- ص:46_47.
16. ڊاڪٽر غلام علي الانا- حوالو مٿيون ساڳيو- ص. ص: 47_49.
17. ڊاڪٽر غلام علي الانا- سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس- انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو-
2005ع- ص: 213.
18. پيرو مل مهر چند آڏواڻي- سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ- سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي-
حيدرآباد- 1956ع- ص: 128.
19. ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي- شڪارپور جي ٻولي- سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو
حيدرآباد-1992ع- ص: 37.
20. پروفيسر سيد محمد سليم- اردو رسم الحفظ- مقتدره قومي زبان ڪراچي-1981ع-
ص: 43.
21. ڊاڪٽر سهيل بخاري- ارده رسم الخط کي بنيادي مياحث. مقتدره قومي زبان اسلام آباد.
1988ع- ص.ص: 41, 42, 43.
22. ڊاڪٽر غلام علي الانا- سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس- انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو-
2005ع- ص: 222..223.
23. ڊاڪٽر محمد ابراهيم خليل- علم عروض- مسلم ادبي پرنٽنگ پريس حيدرآباد-
1935ع- ص:
24. Collins Dictionary_ William Colens_ Harper Collins publishers. Italy_ 1996.